

Preserving the Dignity of Youth in the Family from the Perspective of Educational Jurisprudence with an Emphasis on the Principle "Lā Ḍarar wa Lā Ḍirār"

Mohsen Kashani¹, Amir Amini²

1. Department of Shia History and Sects, Faculty of Shia Studies, University of Religions and Denominations, Qom, Iran. mohsenkashani72797@gmail.com

2. Department of Jurisprudence and Principles, Al-Mustafa Open University, Al-Mustafa International University, Qom, Iran. amir_amine@miu.ac.ir

Abstract

Human dignity, as a fundamental principle of creation, is inherent in human nature. Youth, as the foremost exemplars of this dignity, deserve respect and the preservation of their honor within the family environment. The present study aims to elucidate the status of youth dignity within the family from the perspective of educational jurisprudence, with a specific emphasis on the noble verse "Lā Ḍarar wa Lā Ḍirār" (Neither Harm nor Malicious Harm). This article first examines the concept of intrinsic and acquired dignity of youth from the viewpoint of the Qur'an and Imamiyyah jurisprudence. It then explains the position of the principle of Lā Ḍarar in Islamic jurisprudence and its role in preserving youth dignity. The research findings indicate that the verse on Lā Ḍarar, as one of the most significant jurisprudential principles, can serve as a robust foundation for prohibiting any harmful or humiliating behavior toward youth within the family. By abstracting the specific instances of physical harm and employing analogical reasoning based on priority (qiyās al-awlawiyyah), the concept of harm within this principle extends to include psychological, emotional, and spiritual harms. The results suggest that negative approaches, such as prohibiting humiliation, insult, and mockery, as well as positive approaches, including ensuring psychological security, providing healthy nourishment for both body and soul, and respecting the youth's opinions and choices, are instances of preserving their dignity based on the principle of Lā Ḍarar. This research, conducted through an analytical-documentary method, demonstrates that the proper implementation of the Lā Ḍarar principle within the family will foster the flourishing of youth's potential and protect their human dignity against individual and social harms.

Keywords: Youth Dignity, Educational Jurisprudence, Principle of Lā Ḍarar, Family, Psychological Harm.

حفظ کرامت جوان در خانواده از منظر فقه تربیتی با تأکید بر آیه لاضرر و لاضرار

محسن کاشانی^۱، امیر امینی^۲

۱. گروه تاریخ و فرق تشیع، دانشکده شیعه‌شناسی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. mohsenkashani72797@gmail.com

۲. گروه فقه و اصول، دانشگاه مجازی المصطفی، جامعه المصطفی العالمیه، قم، ایران. amir_amin@miu.ac.ir

چکیده

کرامت انسانی به عنوان یک اصل بنیادین آفرینش، در سرشت انسان‌ها نهادینه شده و جوانان به عنوان برترین مصادیق این کرامت، شایسته تکریم و حفظ حرمت در محیط خانواده هستند. پژوهش حاضر با هدف تبیین جایگاه کرامت جوان در خانواده از منظر فقه تربیتی و با تأکید بر آیه شریفه «لاضرر و لاضرار» انجام شده است. در این مقاله، ابتدا مفهوم کرامت ذاتی و اکتسابی جوان از دیدگاه قرآن و فقه امامیه بررسی گردیده و سپس جایگاه قاعده لاضرر در فقه اسلامی و نقش آن در حفظ کرامت جوان تبیین می‌شود. یافته‌های تحقیق نشان می‌دهد که آیه لاضرر به عنوان یکی از مهم‌ترین قواعد فقهی، می‌تواند مبنای استواری برای منع هرگونه رفتار آسیب‌زا و تحقیرآمیز نسبت به جوانان در خانواده باشد. با الغای خصوصیت از مصادیق ضرر جسمانی و با استفاده از قیاس اولویت، مفهوم ضرر در این قاعده شامل ضررهای روحی، روانی، عاطفی و معنوی نیز می‌گردد. نتایج حاکی از آن است که رویکردهای سلبی مانند نهی از تحقیر، توهین و استهزاء و رویکردهای ایجابی مانند تأمین امنیت روانی، تغذیه سالم جسم و روح و احترام به عقیده و انتخاب جوان، از مصادیق حفظ کرامت وی بر اساس آیه لاضرر محسوب می‌شوند. این پژوهش که به شیوه تحلیلی-اسنادی انجام شده، نشان می‌دهد که اجرای صحیح قاعده لاضرر در خانواده، زمینه‌ساز شکوفایی استعدادها و جوان و صیانت از کرامت انسانی وی در برابر آسیب‌های فردی و اجتماعی خواهد بود.

واژگان کلیدی: کرامت جوان، فقه تربیتی، قاعده لاضرر، خانواده، ضرر روحی.

مقدمه

جوانی فصل شکوفایی زندگی و دوران طلایی شکل‌گیری شخصیت انسانی است. از منظر قرآن کریم، دوران جوانی با عنوان «بلوغ اشد» معرفی گردیده که مرحله‌ای از حیات انسان است که قوای جسمانی و عقلانی به نهایت رشد و استقامت خود می‌رسد. خداوند متعال در آیه ۵۴ سوره روم می‌فرماید: «اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ ضَعْفٍ ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ ضَعْفٍ قُوَّةً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ بَعْدِ قُوَّةٍ ضَعْفًا وَشَيْبَةً» (فلسفی، بی‌تا، ص ۲۷). بر اساس این آیه، جوانی دوران قوت و قدرت انسان است و جوان بر بلندای قلّه حیات خویش ایستاده است (انصاری، ۱۴۳۱ق، ص ۱۵). این دوران که میان دو مرحله ضعف کودکی و پیری قرار دارد، از حساسیت ویژه‌ای برخوردار بوده و نیازمند توجه خاص والدین و مربیان در جهت حفظ کرامت و شخصیت وی می‌باشد (اعرافی، ۱۴۳۹ق، ص ۹۴).

کرامت انسانی به عنوان یک اصل آفرینی، در نهاد همه انسان‌ها به ودیعت نهاده شده است. آیه ۷۰ سوره اسراء «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ» صراحتاً بر این کرامت ذاتی تأکید دارد (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۴۱). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه معتقد است که مقصود، بیان حال همه انسان‌ها با قطع نظر از کرامت الهی و قرب و فضیلت روحی خاص برای پاره‌ای از افراد است، بنابراین این کلام شامل مشرکان، کافران و فاسقان نیز می‌شود (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۲۴۲). بر این اساس، هیچ انسانی به واسطه ایمان یا کفر خود، از دایره این کرامت ذاتی خارج نمی‌گردد (جوادی آملی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۵). از سوی دیگر، قاعده لاضرر به عنوان یکی از قواعد پرکاربرد فقه اسلامی، نقش مهمی در استنباط احکام شرعی و تنظیم روابط انسانی ایفا می‌کند. این قاعده که مستند به حدیث نبوی «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» می‌باشد، هرگونه ضرر رساندن به خود و دیگری را نفی می‌کند (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۱۸).

خانواده به عنوان نخستین و مهم‌ترین نهاد تربیتی، مسئولیت خطیری در حفظ کرامت و شخصیت جوانان بر عهده دارد. اصل کرامت در روابط خانوادگی، به معنای رفتار بر مبنای تکریم و گرامیداشت یکدیگر است (حسینی، ۱۴۴۰ق، ص ۵۴). در این نگاه، جوانان افرادی با ارزش، شریف و دارای کرامت ذاتی‌اند که باید در محیط خانواده مورد احترام قرار گیرند (اعرافی، ۱۴۳۵ق، ص ۱۲۲). با این حال، مشاهده می‌شود که در برخی خانواده‌ها، رفتارهایی ناشایست نظیر تحقیر، توهین، استهزاء و بی‌توجهی به نیازهای عاطفی و روانی جوانان رخ می‌دهد که با اصل کرامت انسانی در تعارض است (برقعی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۱۲). با توجه به اهمیت این موضوع، پژوهش حاضر درصدد است تا با تلفیق دو مفهوم «کرامت جوان» و «قاعده لاضرر»، چارچوبی فقهی

برای حفظ حرمت و شخصیت جوانان در خانواده ترسیم نماید و به این پرسش اساسی پاسخ دهد که چگونه می‌توان از ظرفیت قاعده لاضرر در جهت صیانت از کرامت جوان بهره جست؟ همچنین، مصادیق و رویکردهای حفظ کرامت جوان در پرتو این قاعده کدامند؟

پیشینه پژوهش

پیرامون موضوع کرامت جوان و قاعده لاضرر، تحقیقات متعددی انجام شده است که هر یک به جنبه‌هایی از این موضوع پرداخته‌اند. مقاله «تبیین قاعده لاضرر و لاضرار در مباحث فقهی» توسط مظلوم و دیگران (۱۳۹۶) به بررسی مبانی فقهی این قاعده و مستندات آن پرداخته و ضمن تحلیل مفهوم ضرر، گستره آن را در ابواب مختلف فقه مورد بحث قرار داده است. در این مقاله، قاعده لاضرر به عنوان یکی از چهار یا پنج قاعده کلی فقهی معرفی شده که بسیاری از فقه‌های اسلام آن را اساس تشکیل فقه دانسته‌اند.

مقاله «تبیین مفهومی «ضرر» و توسعه آن از منظر فقه تربیتی با محوریت «آیه مضاره»» توسط برقی و راستی (۱۴۰۲) با رویکردی نو به بررسی آیه ۲۳۳ سوره بقره پرداخته و ضمن تحلیل دیدگاه‌های مفسران و فقیهان، گستره مفهومی ضرر را در این آیه توسعه داده است. نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که مفهوم ضرر در آیه مضاره، با توجه به دلایلی همچون الغای خصوصیت، مخصّص نبودن مصداق مذکور و استفاده از قیاس اولویت، بر مصادیق دیگر غیر از ارضاع در ساحت تربیت جسمی و نیز ساحت‌های دیگر تربیتی صادق است. پایان‌نامه «قاعده لاضرر و لاضرار در مذاهب فقهی» توسط صاعد رازی به بررسی اقوال مطرح در مذاهب خمس در خصوص این قاعده پرداخته و مشترکات و متفرقات آنان را تحلیل کرده است. همچنین مقاله «قاعده لاضرر» نوشته مرعشی (۱۳۷۶) به بررسی مدرک قاعده، پاسخ به ایرادات و تنبیهات مرتبط با آن پرداخته است. در حوزه کرامت جوان، کتاب «جوان از نظر عقل و احساسات» اثر فلسفی (بی‌تا) به تبیین ویژگی‌های دوران جوانی و نیازهای خاص این دوره پرداخته است. با وجود این تحقیقات، مطالعه‌ای که به طور خاص به پیوند میان قاعده لاضرر و حفظ کرامت جوان در خانواده از منظر فقه تربیتی پرداخته باشد، مشاهده نشده و این پژوهش درصدد پر کردن این خلأ تحقیقاتی است.

روش تحقیق

این پژوهش از نوع تحقیقات بنیادی-کاربردی بوده و به شیوه توصیفی-تحلیلی با استفاده از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در این روش، ابتدا با مراجعه به منابع معتبر فقهی، تفسیری و حقوقی،

مفاهیم و مبانی نظری مرتبط با کرامت جوان و قاعده لاضرر استخراج گردید. سپس با تحلیل و تبیین این مفاهیم، ارتباط میان آنها در چارچوب فقه تربیتی مورد بررسی قرار گرفت. جامعه آماری تحقیق شامل قرآن کریم، تفاسیر معتبر، کتب فقهی و اصولی فقهای امامیه و مقالات علمی مرتبط با موضوع می باشد. داده های گردآوری شده با استفاده از روش تحلیل محتوا و استدلال فقهی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و در نهایت، یافته های تحقیق در قالب مباحث مفهومی و مصادیق کاربردی ارائه شده است.

۱. مفهوم شناسی و مبانی کرامت جوان از منظر قرآن و فقه

۱-۱. تبیین مفهوم کرامت و اقسام آن

کرامت در لغت به معنای بزرگواری، شرافت و دوری از پستی است (ابن منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص ۴۸۲). راغب اصفهانی در مفردات، کرامت را به حالت و صفتی تعبیر می کند که خداوند به انسان عطا فرموده و او را از سایر مخلوقات ممتاز ساخته است (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲ق، ص ۷۱۴). در اصطلاح قرآنی و فقهی، کرامت انسانی به معنای حرمت و ارزش ذاتی انسان هاست که در تمام افراد وجود دارد (جوادی آملی، ۱۴۰۹ق، ص ۴۵). از منظر قرآن کریم، این کرامت با سرشت انسان عجین شده و مبنای بسیاری از حقوق و تکالیف فردی و اجتماعی قرار گرفته است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۲۹). امام خمینی (ره) در تبیین این مفهوم، کرامت را به سه قسم مطلقه، ذاتی و اکتسابی تقسیم نموده اند (خمینی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۵۶). کرامت مطلقه مربوط به اعطای اصل وجود است، کرامت ذاتی ناظر به کمالات وجودی و تفاوت استعدادهاست، و کرامت اکتسابی به تقوای الهی وابسته است (خمینی، بیتا: ص ۵۶). بر این اساس، جوانان به طور ذاتی دارای کرامت بوده و این کرامت با ایمان و عمل صالح آنان به کرامت اکتسابی ارتقا می یابد (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۲۴۵).

۲-۱. جایگاه جوان در قرآن با تأکید بر مفهوم «بلوغ اشد»

قرآن کریم از دوران جوانی تحت عنوان «بلوغ اشد» یاد کرده است. در آیه ۶۷ سوره غافر می خوانیم: «هُوَ الَّذِي خَلَقَكُمْ مِنْ تَرَابٍ ثُمَّ مِنْ نُطْفَةٍ ثُمَّ مِنْ عَلَقَةٍ ثُمَّ يُخْرِجُكُمْ طِفْلاً ثُمَّ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ ثُمَّ لِيَكونُوا سُيُوخًا» (فلسفی، بیتا، ص ۲۸). علامه طباطبایی در تفسیر این آیه معتقد است که «لام» در «لِتَبْلُغُوا» لام غایت بوده و تقدیر آن «ثُمَّ يُنْشِئُكُمْ لِتَبْلُغُوا أَشَدَّكُمْ» است، یعنی خداوند شما را نشو و نما می دهد تا به حد بلوغ برسید (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۷، ص ۳۵۶). بر اساس روایات، سن بلوغ اشد بین ۳۳ تا ۴۰ سالگی تعیین شده است (راوندی،

۱۴۰۵ق، ج ۲، ص ۱۲۱). ابی بصیر از امام صادق (ع) نقل می کند که اگر بنده به سن سی و سه سالگی رسید، به بلوغ اشد خود رسیده است (حر عاملی، ۱۴۰۹ق، ج ۲۱، ص ۵۲۸). این دوران، مرحله کمال جسمانی و عقلانی است که اگر انسان برای رشد جسم و توان فکر و عقل خود تلاش کند، به نتیجه مطلوب می رسد (سبحانی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص ۲۲۶). فقیهان بر این باورند که در این دوران، مسئولیت پذیری جوان افزایش یافته و استعداد های وی برای شکوفایی آماده می گردد (نجفی، بی تا، ج ۳۱، ص ۲۸۳).

۳-۱. کرامت ذاتی جوان و ادله قرآنی و روایی آن

آیه ۷۰ سوره اسراء مهم ترین مستند قرآنی برای اثبات کرامت ذاتی انسان است: «وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا» (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۲۴۱). مرحوم طبرسی (ره) در مجمع البیان، تکریم بنی آدم را به نطق، عقل، قدرت تشخیص، چهره زیبا، قامت استوار و چیرگی بر آنچه در زمین است تفسیر کرده است (طبرسی، ۱۴۱۳ق، ج ۵، ص ۲۸۷). از منظر فقه تربیتی، این کرامت ذاتی اقتضا می کند که جوان در خانواده با احترام و عزت نفس پرورش یابد و هرگونه رفتاری که با این اصل در تضاد باشد، ممنوع است (اعرافی، ۱۴۳۹ق، ص ۹۴). روایات متعددی نیز بر این اصل تأکید دارند؛ از جمله سخن پیامبر اکرم (ص) که فرمودند: «أَوْصِيكُمْ بِالسَّبَّانِ خَيْرًا فَإِنَّهُمْ أَرْقُ أَفْنَدَةً» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۴۵). این حدیث نشان می دهد که جوانان دارای قلبی لطیف و پر فضیلت هستند و سزاوار بهترین رفتار از سوی اطرافیان می باشند (انصاری، ۱۴۳۱ق، ص ۱۶). همچنین امام علی (ع) در عهدنامه مالک اشتر بر رعایت حال جوانان و توجه به نیازهای آنان تأکید فرموده اند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۴).

۲. قاعده لاضرر و لاضرار در فقه اسلامی

۲-۱. مستندات قرآنی و روایی قاعده

قاعده لاضرر از مشهورترین و اساسی ترین قواعد فقه اسلامی است که در اغلب ابواب فقه کاربرد دارد (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۱۸). مهم ترین مستند این قاعده، حدیث نبوی «لَا ضَرَرَ وَلَا ضِرَارَ فِي الْإِسْلَامِ» است که به صورت متواتر از پیامبر اکرم (ص) نقل شده است. همچنین آیات متعددی از قرآن کریم به این قاعده اشاره دارند؛ از جمله آیه ۲۳۳ سوره بقره معروف به «آیه مضاره»: «لَا تُضَارَّ وَالِدَةُ بِوَلَدِهَا وَلَا مَوْلُودٌ لَهُ بِوَلَدِهِ» (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۱۲). در این آیه، خداوند متعال از ضرر رساندن والدین

به یکدیگر به سبب فرزند و نیز ضرر رساندن به کودک نهی فرموده است (طوسی، ۱۴۲۹ق، ج ۶، ص ۳۰). فقیهان در تفسیر این آیه، سه دیدگاه مطرح کرده‌اند: برخی آن را مربوط به روابط زوجین دانسته، برخی مراد آیه را پرهیز از ضرر به کودک می‌دانند، و گروهی نیز هر دو معنا را پذیرفته‌اند (طبرسی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص ۵۸۷). به نظر می‌رسد با توجه به سیاق آیه و روایات تفسیری، هر دو معنا مقصود بوده و شارع مقدس ایراد ضرر در فضای خانواده را ممنوع شمرده است (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۱۸).

۲-۲. گستره مفهومی ضرر در قاعده لاضرر

درباره گستره مفهومی ضرر در قاعده لاضرر، دیدگاه‌های مختلفی وجود دارد. برخی فقیهان ضرر را به نقص در مال و بدن محدود دانسته‌اند (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۱۴)، اما بسیاری از محققان معاصر با استناد به ادله و روایات، قلمرو ضرر را گسترده‌تر دانسته و شامل ضررهای معنوی، روحی و اخلاقی نیز می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۰). شهید صدر در این باره معتقد است که ضرر عنوانی است که از نقص در امور مورد توجه عرف انتزاع می‌شود و ملاک آن، ایجاد ضیق و شدت به حسب طبع است (صدر، ۱۴۱۷ق، ج ۵، ص ۴۵۰). بر این اساس، هر آنچه موجب نقص در عین، منفعت، هیأت متعارف بدن، آبرو و حقوق شرعی و عرفی شود، ضرر محسوب می‌گردد (مراغی، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص ۳۰۸). در آیه مضاره نیز با الغای خصوصیت از رضاع به عنوان مصداق بارز ضرر جسمانی، مفهوم ضرر شامل سایر نیازهای جسمانی و نیز ضررهای روحی و معنوی می‌شود (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۲). فقیهانی همچون مرحوم تبریزی، منع اطفال از آنچه موجب ضرر جسمی و اخلاقی به آنان است را بر عهده والدین واجب دانسته و این امر را از آیه مضاره استفاده نموده‌اند (تبریزی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۳۹۰).

۲-۳. رابطه قاعده لاضرر با احکام تربیتی

قاعده لاضرر در مباحث فقه تربیتی جایگاه ویژه‌ای دارد. بر اساس این قاعده، هر حکم و رفتار تربیتی که منجر به ضرر مری یا مرتبی شود، مشروعیت خود را از دست می‌دهد (اعرافی، ۱۴۳۵ق، ص ۱۲۲). به بیان دیگر، احکام اولیه‌ای که مستلزم ضرر هستند، به موجب این قاعده نفی می‌گردند (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۲۴). در حوزه خانواده، این قاعده والدین را از اتخاذ روش‌های تربیتی آسیب‌زا که منجر به ضرر جسمی، روحی یا اخلاقی فرزند می‌شود، باز می‌دارد (تبریزی،

۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۳۹۰). فقیهان بر این باورند که صیانت فرزند از متضرر شدن در باب اخلاق و عقاید، اهم از صیانت نسبت به مخاطرات جسمی است (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۱۳۰). بنابراین، قاعده لاضرر به عنوان یک قاعده فراگیر فقهی، می تواند مبنای استواری برای نظام سازی در حوزه تربیت دینی و اخلاقی جوانان قرار گیرد (الهی خراسانی، ۱۴۲۹ق، ص ۵). همچنین این قاعده در تعامل با سایر قواعد فقهی مانند قاعده تسلیط و قاعده لاجرح، نقش مؤثری در تعدیل احکام و حفظ مصالح فردی و اجتماعی ایفا می کند (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۲۴).

۳. پیوند کرامت جوان با قاعده لاضرر در خانواده

۳-۱. کرامت به مثابه حق و ضرر به مثابه نقض آن

کرامت انسانی به عنوان یک حق بنیادین، مصون از هرگونه تعرض و تجاوز است (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۲۴۲). قاعده لاضرر نیز با نفی هرگونه ضرر، در حقیقت از همین حق بنیادین پاسداری می کند. ضرر رساندن به دیگری، به لحاظ حکم تکلیفی عملی حرام و به لحاظ حکم وضعی موجب ضمان است (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۲۵). در خصوص جوانان، حفظ کرامت آنان به معنای پاسداشت حق آنان برای رشد و شکوفایی در محیطی امن و عاری از هرگونه آسیب است (اعرافی، ۱۴۳۹ق، ص ۱۰۱). از این منظر، هر رفتاری که موجب خدشه دار شدن عزت نفس، تحقیر شخصیت یا ایجاد خلل در سلامت روانی جوان شود، مصداق ضرر منهی عنه در قاعده لاضرر خواهد بود (برقعی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۴). فقیهان با استناد به آیه شریفه «وَلَا تَلْمِزُوا أَنْفُسَكُمْ وَلَا تَنَابَزُوا بِالْأَلْقَابِ» (حجرات: ۱۱)، تحقیر و توهین به دیگران را ممنوع شمرده و آن را از مصادیق اضرار به غیر دانسته اند (طوسی، ۱۴۲۹ق، ج ۶، ص ۳۵). این امر در مورد جوانان که در مرحله حساس شکل گیری هویت خود هستند، اهمیت مضاعفی می یابد (حسینی، ۱۴۴۰ق، ص ۵۶).

۳-۲. تفسیر ضرر معنوی و روحی در پرتو حفظ کرامت جوان

یکی از مهم ترین کاربردهای قاعده لاضرر در حفظ کرامت جوان، شمول آن نسبت به ضررهای معنوی و روحی است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۲). فقیهان با استفاده از قیاس اولویت و الغای خصوصیت از مصادیق جسمانی ضرر، ضررهای روحی و روانی را نیز مشمول این قاعده دانسته اند (بجنوردی، ۱۴۱۹ق، ج ۱، ص ۲۱۶). مرحوم تبریزی در این باره معتقد است که منع اطفال

و جوانان از آنچه موجب ضرر جسمی و اخلاقی به آنان است، بر عهده والدین واجب است و این امر از ادله حضانت و آیه مضاره استفاده می‌شود (تبریزی، ۱۴۲۶ق، ج ۲، ص ۳۹۰). رفتارهایی نظیر توهین، تحقیر، سرزنش مکرر، مقایسه تحقیرآمیز با دیگران، و ایجاد ترس و اضطراب در جوان، از مصادیق بارز ضرر روحی محسوب می‌شوند که به موجب قاعده لاضرر ممنوع می‌گردند (اعرافی، ۱۴۳۵ق، ص ۱۲۸). شهید صدر در تبیین مفهوم ضرر روحی، به مواردی اشاره می‌کند که گرچه خسارت مالی در پی ندارد، اما موجب رنجش، آزردهی خاطر و شکستن حرمت انسانی می‌شود (صدر، ۱۴۲۰ق، ص ۱۳۰). این نوع ضررها در مورد جوانان که حساسیت روانی بیشتری دارند، آثار عمیق‌تری بر جای می‌گذارد (فلسفی، بیتا، ص ۳۲).

۳-۳. ترک فعل‌های ضرری و نقش آن در صیانت از کرامت

قاعده لاضرر علاوه بر فعل‌های زیانبار، ترک فعل‌هایی را که منجر به ضرر جوان می‌شوند نیز دربرمی‌گیرد (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۴). در آیه مضاره، نهی از ضرر به فرزند شامل ترک شیردهی و عدم پرداخت اجرت آن نیز می‌شود که نشان از شمول ترک فعل‌های ضرری دارد (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۲، ص ۲۴۲). در مورد جوانان، ترک فعل‌های تربیتی نظیر عدم توجه به نیازهای عاطفی، بی‌توجهی به استعدادها و علائق، عدم حمایت در مواقع ضروری، و غفلت از آموزش‌های دینی و اخلاقی می‌تواند موجب ضررهای جبران‌ناپذیری برای آنان شود (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۵، ص ۲۷۷). فقیهان بر این باورند که والدین نسبت به فعل‌ها و ترک‌های ضرری که منجر به نقص مادی و معنوی در فرزندان می‌شود، نهی شده‌اند (نجفی، بیتا، ج ۳۱، ص ۲۸۵). به عنوان مثال، ترک واکسیناسیون ضروری که منجر به بیماری جوان شود، یا ترک ممانعت از ورود بی‌حد و مرز به فضای مجازی که منجر به انحراف فکری و اخلاقی وی گردد، از مصادیق ترک فعل‌های ضرری محسوب می‌شود که بر اساس قاعده لاضرر ممنوع است (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۵).

۴. مصادیق حفظ کرامت جوان در پرتو قاعده لاضرر

۴-۱. رویکرد سلبی: نهی از تحقیر، توهین و استهزاء

یکی از مهم‌ترین مصادیق حفظ کرامت جوان در خانواده، پرهیز از هرگونه رفتار تحقیرآمیز و توهین‌آمیز نسبت به وی است (حسینی، ۱۴۴۰ق، ص ۵۶). قرآن کریم در آیه ۱۱ سوره حجرات مؤمنان را از استهزاء یکدیگر نهی فرموده است: «لَا يَسْخَرُ قَوْمٌ مِنْ قَوْمٍ عَسَى أَنْ يَكُونُوا خَيْرًا مِنْهُمْ»

(جوادى آملی، ۱۴۰۹ق، ص ۸۲). بر اساس قاعده لاضرر، این گونه رفتارها مصداق بارز ضرر روحی و روانی برای جوان محسوب می شوند و مشروعیت ندارند (مظلوم و دیگران، ۱۴۳۸ق، ص ۲۶). مرحوم امام خمینی (ره) در تحریرالوسیله، بر احترام به شخصیت فرزندان و پرهیز از رفتارهای تحقیرآمیز تأکید کرده و آن را از مصادیق حق الناس دانسته است (خمینی، بی تا، ج ۲، ص ۳۴۵). روایات متعددی نیز بر این مطلب دلالت دارند؛ از جمله حدیث معروف پیامبر اکرم (ص) که فرمودند: «إِنَّ اللَّهَ حَرَّمَ عَلَيْكُمْ عُقُوقَ الْأُمَّهَاتِ وَوَأْدَ الْبَنَاتِ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۴۸). این حدیث اگرچه به طور خاص به دختران اشاره دارد، اما مفهوم آن شامل همه فرزندان و به ویژه جوانان می شود که نیازمند تکریم و احترام هستند (انصاری، ۱۴۳۱ق، ص ۱۸).

۲-۴. رویکرد ایجابی: تأمین امنیت روانی، جسمی و معنوی

در رویکرد ایجابی، حفظ کرامت جوان مستلزم تأمین نیازهای اساسی وی در ابعاد مختلف است (اعرافی، ۱۴۳۹ق، ص ۱۰۵). تأمین امنیت روانی به معنای فراهم سازی محیطی آرام و عاری از تنش، احترام به احساسات و عواطف جوان، و پذیرش بی قید و شرط وی به عنوان یک انسان دارای کرامت است (فلسفی، بی تا، ص ۳۰). در بعد جسمی، تأمین تغذیه سالم، پوشاک مناسب، و مراقبت های بهداشتی و درمانی از مصادیق بارز حفظ کرامت و پیشگیری از ضرر به شمار می رود (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۳). در بعد معنوی، آموزش معارف دینی، تقویت باورهای اعتقادی، و زمینه سازی برای رشد اخلاقی جوان از وظایف اساسی خانواده است (سبحانی، ۱۴۲۴ق، ج ۵، ص ۲۲۸). قاعده لاضرر والدین را ملزم می کند که با تأمین این نیازها، از ورود هرگونه ضرر مادی و معنوی به جوان جلوگیری کنند (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۴).

فقیهان بر این باورند که همان طور که عدم تغذیه مناسب جسمی منجر به بیماری و ضعف می شود، عدم تغذیه معنوی نیز موجب انحراف فکری و اخلاقی جوان خواهد شد (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۱۳۲). بنابراین، والدین موظف اند با فراهم سازی زمینه های رشد معنوی، از ضررهای اخروی و معنوی فرزندان خود پیشگیری نمایند (نجفی، بی تا، ج ۳۱، ص ۲۸۷).

۳-۴. احترام به عقیده و انتخاب جوان در چارچوب شرع

یکی از مظاهر کرامت جوان، حق انتخاب و آزادی عقیده وی در چارچوب شرع مقدس است (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۱۳، ص ۲۴۵). قرآن کریم در آیه ۲۵۶ سوره بقره تصریح می کند: «لَا إِكْرَاهَ

فِي الدِّينِ قَدْ تَبَيَّنَ الرُّشْدُ مِنَ الْغَيِّ» (جوادی آملی، ۱۴۰۹ق، ص ۸۵). بر اساس این آیه، اجبار در پذیرش دین نادرست است و انسان باید با اقتناع و آگاهی، عقیده خود را برگزیند. در خانواده، والدین موظف‌اند زمینه‌های شناخت و انتخاب آگاهانه را برای جوان فراهم آورند و از تحمیل عقاید و سلاقی خود بر وی خودداری کنند (حسینی، ۱۴۴۰ق، ص ۵۸). قاعده لاضرر نیز هرگونه اجباری که منجر به ضرر روحی و روانی جوان شود، نفی می‌کند. البته این امر به معنای رها کردن جوان در مسیر انحراف نیست، بلکه والدین با استفاده از روش‌های اقناعی و مشفقانه، وی را به سوی ارزش‌های دینی راهنمایی می‌کنند (اعرافی، ۱۴۳۵ق، ص ۲۵۰). امام علی (ع) در توصیه به فرزندشان امام حسن (ع) می‌فرماید: «إِنَّمَا قَلْبُ الْحَدِثِ كَالْأَرْضِ الْخَالِيَةِ مَا أَلْقِيَ فِيهَا مِنْ شَيْءٍ قَبْلَتْهُ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۵۰). این حدیث نشان می‌دهد که قلب جوان مانند زمین مستعدی است که هر بذری در آن کاشته شود، می‌پذیرد؛ بنابراین والدین باید با روش‌های حکیمانه، بذره‌های صحیح اعتقادی را در دل جوان بکارند (انصاری، ۱۴۳۱ق، ص ۲۰).

۴-۴. تغذیه سالم جسم و روح به عنوان مصداق بارز قاعده لاضرر

تغذیه سالم در دو بعد جسم و روح، از مهم‌ترین مصادیق قاعده لاضرر در حفظ کرامت جوان است (برقی و راستی، ۱۴۴۴ق، ص ۲۲). در آیه مضاره، تأکید بر تغذیه کودک با شیر مادر به عنوان اولین نیاز جسمانی، نشان‌دهنده اهمیت تغذیه سالم در پیشگیری از ضرر است (طوسی، ۱۴۲۹ق، ج ۶، ص ۳۲). با الغای خصوصیت از این مصداق، تأمین انواع ویتامین‌ها، مواد مغذی، تزریق واکسن، و مراقبت‌های پزشکی لازم برای جوان نیز مشمول این حکم می‌شود (صدر، ۱۴۲۰ق، ص ۱۲۵). در بعد معنوی، تغذیه روح جوان با معارف دینی، اخلاق حسنه، و الگوهای شایسته، از مصادیق ایجابی قاعده لاضرر در پیشگیری از ضررهای اخروی و معنوی است (سبزواری، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص ۱۳۲). فقیهان بر این باورند که همان‌طور که جسم انسان برای بقا و سلامت به تغذیه مناسب نیاز دارد، روح وی نیز برای تعالی و کمال به غذای معنوی نیازمند است (مکارم شیرازی، ۱۴۱۱ق، ج ۱، ص ۳۶). قرآن کریم در آیه ۲۴ سوره انفال می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا اسْتَجِيبُوا لِلَّهِ وَلِلرَّسُولِ إِذَا دَعَاكُمْ لِمَا يُحْيِيكُمْ» (طباطبایی، ۱۴۳۲ق، ج ۹، ص ۲۳۸). این آیه نشان می‌دهد که دعوت الهی مایه حیات معنوی انسان است و بی‌توجهی به آن، موجب ضرر اخروی خواهد شد (جوادی آملی، ۱۴۰۹ق، ص ۹۰).

۴-۵. استقلال بخشی و مسئولیت پذیری جوان در پرتو قاعده لاضرر

یکی دیگر از مصادیق حفظ کرامت جوان، اعتماد به وی و سپردن مسئولیت های متناسب با سن و توانایی های اوست (اعرافی، ۱۴۳۹ق، ص ۱۰۸). قاعده لاضرر اقتضا می کند که والدین با محافظه کاری و کنترل بیش از حد، مانع رشد و شکوفایی استعداد های جوان نشوند و به وی استقلال لازم را برای تصمیم گیری و مسئولیت پذیری بدهند (فلسفی، بی تا، ص ۳۴). امام علی (ع) در این باره می فرماید: «لَا تَقْطَعُوا الْحِكْمَةَ عَنْ أَبْنَائِكُمْ» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۷۲، ص ۵۲). این حدیث بر آموزش و انتقال حکمت به فرزندان تأکید دارد که لازمه آن، اعتماد و واگذاری تدریجی مسئولیت ها به آنان است (انصاری، ۱۴۳۱ق، ص ۲۲). از سوی دیگر، والدین نباید با واگذاری مسئولیت های فراتر از توان جوان، وی را در معرض ضرر و آسیب قرار دهند (نجفی، بی تا، ج ۳۱، ص ۲۹۰). بنابراین، قاعده لاضرر در اینجا به معنای رعایت تعادل بین استقلال بخشی و حمایت است؛ به گونه ای که نه استقلال بیش از حد موجب ضرر شود و نه حمایت افراطی مانع رشد گردد (اعرافی، ۱۴۳۵ق، ص ۱۳۵).

تحلیل اینکه؛ یافته های پژوهش حاضر نشان می دهد که میان کرامت جوان و قاعده لاضرر در خانواده ارتباطی تنگاتنگ وجود دارد. این یافته ها با نتایج تحقیقات پیشین در زمینه قاعده لاضرر همخوانی دارد. قاعده لاضرر از مهم ترین قواعد فقهی است و دلیل روایی آن منحصر در حدیث نبوی نیست. آیه مضاره به عنوان یکی از مستندات قرآنی این قاعده، ظرفیت بالایی برای استناد در مباحث فقه تربیتی دارد. با استفاده از قیاس اولویت و الغای خصوصیت، می توان ضرر های معنوی و روحی وارد بر جوان را نیز مشمول قاعده لاضرر دانست.

تحلیل مهم دیگری که در این تحقیق به دست آمد، تمایز میان رویکرد سلبی و ایجابی در حفظ کرامت جوان است. در رویکرد سلبی، پرهیز از رفتار های تحقیر آمیز و آسیب زا مد نظر است، در حالی که در رویکرد ایجابی، تأمین نیاز های اساسی جوان در ابعاد مختلف مورد توجه قرار می گیرد. این تمایز با دیدگاه فقیهانی همچون شهید صدر هماهنگ است که ضرر را به معنای ایجاد نقص و خلل در امور مورد توجه عرف می دانند و بر این باورند که گاه ترک فعل نیز می تواند مصداق ضرر باشد. همچنین یافته های این پژوهش با نظر مرحوم تبریزی در مورد لزوم منع اطفال و جوانان از آنچه موجب ضرر جسمی و اخلاقی به آنان است، همسو می باشد.

نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تبیین رابطه میان کرامت جوان و قاعده لاضرر در خانواده از منظر فقه تربیتی انجام شد. نتایج تحقیق نشان می‌دهد که کرامت ذاتی انسان به ویژه در دوران جوانی که دوران بلوغ اشد و شکوفایی قوای جسمانی و عقلانی است، اقتضا می‌کند که جوان در محیط خانواده مورد تکریم و احترام قرار گیرد. قاعده لاضرر به عنوان یکی از مهم‌ترین قواعد فقهی، ظرفیت بالایی برای پاسداشت این کرامت و منع هرگونه رفتار آسیب‌زا نسبت به جوان دارد. با توسعه مفهومی ضرر از مصادیق جسمانی به ابعاد روحی، روانی، عاطفی و معنوی، بسیاری از رفتارهای نادرست تربیتی نظیر تحقیر، توهین، استهزاء، ایجاد ترس و اضطراب، و بی‌توجهی به نیازهای اساسی جوان، مشمول این قاعده شده و مشروعیت خود را از دست می‌دهند.

یافته‌های پژوهش بیانگر آن است که حفظ کرامت جوان در پرتو قاعده لاضرر، هم مستلزم رویکرد سلبی (پرهیز از هرگونه ضرر رسانی) و هم نیازمند رویکرد ایجابی (تأمین نیازهای اساسی) است. در رویکرد سلبی، والدین باید از رفتارهایی که موجب خدشه‌دار شدن عزت نفس، تحقیر شخصیت یا ایجاد خلل در سلامت روانی جوان می‌شود، اجتناب ورزند. در رویکرد ایجابی، تأمین امنیت روانی، تغذیه سالم جسم و روح، احترام به عقیده و انتخاب جوان در چارچوب شرع، و فراهم سازی زمینه‌های رشد و شکوفایی استعدادهای وی، از مصادیق بارز عمل به قاعده لاضرر و حفظ کرامت جوان محسوب می‌شوند. همچنین استقلال‌بخشی و واگذاری تدریجی مسئولیت‌ها به جوان، با رعایت تعادل میان حمایت و آزادی، از دیگر مصادیق حفظ کرامت در پرتو این قاعده است.

بر اساس نتایج این تحقیق، پیشنهاد می‌شود که در نظام تعلیم و تربیت رسمی و غیررسمی کشور، دوره‌های آموزشی برای والدین و مربیان با محوریت آشنایی با جایگاه کرامت جوان و کاربرد قواعد فقهی مانند لاضرر در تربیت صحیح آنان طراحی و اجرا گردد. همچنین لازم است در تدوین قوانین حمایتی از حقوق کودکان و جوانان، به ابعاد مختلف ضررهای معنوی و روحی نیز توجه ویژه شود و ضمانت‌های اجرایی مناسبی برای پیشگیری از این نوع ضررها پیش‌بینی گردد. انجام پژوهش‌های میدانی در مورد تأثیر رفتارهای والدین بر سلامت روانی و کرامت جوانان و نیز بررسی تطبیقی قاعده لاضرر در فقه مذاهب اسلامی با تأکید بر حفظ کرامت نسل جوان، از دیگر پیشنهادات این تحقیق می‌باشد.

فهرست منابع

قرآن کریم.

- ابن منظور، م. ب. م. (۱۴۱۴ق). لسان العرب (چاپ سوم). دارالفکر.
- اعرافى، ع. (۱۴۳۵ق). فقه تربیتی (ج. ابراهیمی، به کوشش) (چاپ اول). مؤسسه اشراق و عرفان.
- اعرافى، ع. (۱۴۳۹ق). دروس خارج فقه تربیت (م. ق. رجائی، به کوشش) (چاپ اول). مؤسسه اشراق و عرفان.
- الهی خراسانی، ع. (۱۴۲۹ق). کاربرد قاعده لاضرر و لاضرار در بررسی فقهی ایدز. فصلنامه فقه، (۷۲).
- انصاری، م. (۱۴۳۱ق). شخصیت جوان از دیدگاه قرآن و عترت. انتشارات دانش پژوهان.
- بجنوردی، س. م. ح. (۱۴۱۹ق). القواعد الفقهیه (چاپ اول). نشر الهادی.
- برقعی، م. و راستی، ز. (۱۴۴۴ق). تبیین مفهومی «ضرر» و توسعه آن از منظر فقه تربیتی با محوریت «آیه مضاره». دوفصلنامه مطالعات فقه تربیتی، ۱۰ (۱۹).
- تبریزی، ج. ب. ع. (۱۴۲۶ق). مرآة الکتاب - کتاب الخمس (چاپ اول). دارالصدیقه الشهیده.
- جوادی آملی، ع. (۱۴۰۹ق). کرامت در قرآن. مرکز نشر فرهنگی رجاء.
- حر عاملی، م. ب. ح. (۱۴۰۹ق). وسائل الشیعة (چاپ اول). مؤسسه آل البیت (ع).
- حسینی، ک. (۱۴۴۰ق). اصل کرامت و معروف در روابط خانوادگی از منظر فقه امامیه. پایگاه معاونت پژوهش حوزه‌های علمیه خواران <https://pooyesh.whc.ir/content/view/48508>.
- خمینی، س. ر. (بی‌تا). تحریر الوسیلة (چاپ اول). مؤسسه مطبوعات دارالعلم.
- خمینی، س. م. (۱۴۱۸ق). تحریرات فی الاصول (چاپ اول). مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
- راغب اصفهانی، ح. ب. م. (۱۴۱۲ق). مفردات ألفاظ القرآن. دارالقلم.
- راوندی، س. ب. ه. (۱۴۰۵ق). فقه القرآن (چاپ دوم). کتابخانه آیت الله مرعشی نجفی.
- سبحانی، ج. (۱۴۲۴ق). الحج فی ضوء الکتاب و السنة و المذاهب الفقهیه (چاپ اول). مؤسسه امام صادق (ع).
- سبزواری، س. ع. (۱۴۱۳ق). مهذب الأحکام (چاپ چهارم). مؤسسه المنار.
- صدر، س. م. ب. (۱۴۱۷ق). القواعد الفقهیه (چاپ پنجم). مؤسسه دائرة المعارف فقه اسلامی.
- صدر، س. م. ب. (۱۴۲۰ق). قاعده لاضرر و لا ضرار (چاپ اول). دارالصادقین للطباعة و النشر.
- طباطبایی، م. ح. (۱۳۹۰ق). المیزان فی تفسیر القرآن (چاپ دوم). مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
- طبرسی، ف. ب. ح. (۱۴۱۳ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن (چاپ سوم). ناصر خسرو.
- طوسی، م. ب. ح. (۱۳۸۷ق). التبیان فی تفسیر القرآن (چاپ اول). دار إحياء التراث العربی.
- فلسفی، م. ت. (بی‌تا). جوان از نظر عقل و احساسات. هیئت نشر معارف اسلامی.
- مجلسی، م. ب. (۱۴۰۳ق). بحارالانوار. دار إحياء التراث العربی.
- مراغی، س. م. ع. (۱۴۱۷ق). العناوین (چاپ اول). دفتر انتشارات اسلامی.
- مرعشی، ن. (۱۴۱۷ق). قاعده لاضرر. ماهنامه دادرسی، ۱ (۴).
- مظلوم، ع. و دیگران (۱۴۳۸ق). تبیین قاعده لاضرر و لاضرار در مباحث فقهی. ماهنامه پژوهش ملل، دوره ۲ (۲۳).
- مکارم شیرازی، ن. (۱۴۱۱ق). القواعد الفقهیه (چاپ سوم). مدرسه امام امیرالمؤمنین (ع).
- نجفی، م. ح. (بی‌تا). جواهر الکلام (چاپ هفتم). دار إحياء التراث العربی.